

Алла Архангельська

Оломоуць, Університет ім. Ф. Палацького

ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ФІКСАЦІЯ ФЕМІНАТИВІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВНИКАРСТВІ ХХ-ХХІ СТ.¹

Lexicographical Fixation of Female Nominations in the Ukrainian Dictionary Tradition of the 20th-21st Centuries

ABSTRACT: The study is a retrospective-analytical review of approaches to fixing female nominations in the Ukrainian lexicography explanatory and aspect-based, and in particular, bilingual. Particular attention is here paid to the reflection of female nominations in the dictionaries of the 20th and 21st centuries due to their grammatical, semantic, word-forming and stylistic characteristics, formation of the tradition of dictionary fixation of the Ukrainian female nominations as well as the problem of developing unified approaches to their lexicography. The parameters of description and comparison were as follows: the status of female nominations as separate units of lexicographical description, the nature of grammatical marking, peculiarities of semantic description in definition and illustration, indication of the nature of derivatives regarding the original masculine nominatives and their variants as well as a system of special dictionary notes. The study is based on the material of historical dictionaries of the Ukrainian language of the 14th to 18th centuries, bilingual explanatory dictionaries of the early 20th century and Russian-Ukrainian dictionaries published in the nineteen twenties and thirties during the “period of Ukrainization”, explanatory dictionaries of the late 20th and early 21st centuries, neological, aspectal lexicographical editions, and in particular the latest dictionaries of the Ukrainian language.

KEYWORDS: female nomination, dictionary article, grammatical note, semantics, word-forming derivatives, vocabulary note, lexicographical tradition

Система найменувань особи жіночої статі формувалася з різною активністю на різних етапах розвитку української мови та різновеликими впливами мовних і позамовних чинників. Сьогодні фемінізація жіночого лексику без перебіль-

¹ Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky účelové podpoře na specifický vysokoškolský výzkum udělené Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR Univerzitě Palackého v Olomouci (IGA_FF_2021_009).

шення належить до найбухливіших мовотворчих процесів, привертаючи неабияку увагу і дослідників, і пересічних представників культуромовної спільноти. Проте проблема стабілізації процесу оприявлення жінки в українській мові далека від свого вирішення. Одним із найвагоміших важелів усталення й унормування фемінативів є лексикографічна їх фіксація, що засвідчує наявність у мові окремої назви жінки в сукупності її граматичних, семантичних, прагматичних, дериваційних, стилістичних, стильових, добових, фреквенційних характеристик. І попри значну активність досліджень різних аспектів розвитку й унормування українського фемінінного лексикону², кількісна частка фемінативів у реєстрах словників у них засвідчена лише спорадично³, а характер їхнього лексикографічного опису в ХХ-ХХІ столітті до сьогодні не став предметом аналізу в жодній мовознавчій студії.

Центром уваги цієї розвідки стане ретроспективно-аналітичний огляд підходів до фіксації фемінативів у тлумачній та аспектній, зокрема й двомовній українській лексикографії з огляду на відображення у них граматичних, семантичних, словотвірних та стилістичних характеристик одиниць фемінінного лексикону; становлення й тяглість традиції лексикографування мовних позначень жінки з метою випрацювання єдиних підходів до їхнього засвідчення в українському словникарстві. Параметрами опису й зіставлення обрано статус фемінатива як реєстрового слова, характер граматичного маркування, особливості семантичного наповнення у дефініції, вказівку на характер похідності фемінізованого позначення жінки щодо вихідного маскулінного найменування з урахуванням фактів варіантності та систему спеціальних словникових ремарок. Матеріал для ретроспективно-аналітичного опису склали історичні словники української мови ХІV-ХVІІІ ст., двомовні тлумачні словники початку ХХ ст., перекладні лексикони «доби українізації» 20-30-х його років, тлумачні словники кінця ХХ – початку ХХІ ст., неологічні, аспектні словники, зокрема й новітні словники фемінативів. Форму подання фемінатива у реєстрі словників наведено в оригіналі.

Фемінативи в українській історичній лексикографії

Історичні словники української мови⁴ не відтворюють реальної картини фемінінного лексикону давніх періодів становлення української мови, природно

² Див. найповніший огляд досліджень цього питання в списку літератури останніх у часі монографічних праць: А. Архангельська, *Femina cognita. Українська жінка у слові й словнику*, Київ 2019; М. Брус, *Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування. Монографія*, Івано-Франківськ 2019.

³ Я. Пузиренко, *До проблеми номінації осіб жіночої статі в українській мові (гендерний аспект)*, [в:] *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»* 2001, № 18, с. 36-42.

⁴ Українська історична лексикографія започаткована картотекою С. Тимченка, яка була укладена на початку ХХ ст., проте видана у 1930 та 1932 роках лише частково (дві частини першого тому) під назвою *Історичний словник українського язика*. Повна його версія з назвою

фіксує лише ті нечисленні жіночі назви, які були засвідчені в пам'ятках української писемності. Натомість Марія Брус на матеріалі й інших текстів XVI-XVII ст., зокрема й творів української художньої літератури, виявила близько 1000 фемінативів, щоправда з урахуванням демінутивних та аугментативних назв особи жіночої статі⁵. Підходи до фіксації фемінативів у історичних словниках української мови не були суголосними. В одних словниках жіночу родо-особову назву подано окремим реєстровим словом із вказівкою для іменників лише на родове значення, для відприкметникових фемінативів – на похідність (прикм.): *господин* ч. – *госпожа* ж. (2) (форма звертання або називання дружини володаря чи представниці панівного класу)⁶, *геретик* ч. – *геретичка* ж., *грек* ч. – *грекини* ж. і *грекиня* ж., *господинь* ч. – *господиня* ж. і *госпожа* ж., *гетьман* ч. – *гетьмановая* прикм. ж. ‘дружина гетьмана’ (слово тлумачиться через *гетьманша*, що теж мало в ту пору андронімічне значення); *дворник* ч. 1. ‘Управитель маєтку монастиря; управитель, економ’ 2. ‘Придворний чин у Молдовському князівстві’ – *дворничка* ж. ‘господиня фільварку, двору; економка’⁷. У інших, як-от: у праці Євгена Тимченка *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст.*, що відображає загальні підходи до лексикографування початку ХХ ст., фемінативи наведено за типовою схемою, проте зі вказівкою на частиномовний статус назви особи (скорочення с., за передмовою до словника, позначає іменник) й у разі потреби – на розбіжності у семантиці елементів корелятивної пари, а принагідно й на походження: **служебник**, с. м. (пл. *szluzebnik*) ‘слуга, служитель’ – **служебница**, с. ж. (пл. *szluzebnica*) ‘служанка, прислужниця’ – **служебка**, с. ж. (пл. *szluzebka*) ‘служанка’; **арендарь**, с. м. ‘арендатор; откупщик’ – **арендарка**, с. ж. 1. ‘Арендаторка’ 2. ‘Содержательница корчмы’⁸. Варіантні маскулінізми й похідні фемінативи подано окремими словниковими гаслами: **молодець**, с. м., **молодик**, с. м. ‘юноша’, **молодиця**, с. ж. ‘юнотка, молодка’⁹.

Фемінативи в українській перекладно-тлумачній лексикографії початку ХХ ст.

Словарь украинского языка Бориса Гринченка (1907-1909) (СГр) став на початку ХХ ст. першим в українській лексикографії найбільш повним лексиконом перекладно-тлумачного типу. Він містить близько 68000 реєстрових слів, що

Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст. побачила світ лише у 2002-2003 рр. (СТимч). *Словник староукраїнської мови XIV-XV століть* (ССУМ XIV-XV ст.) був виданий наприкінці 70-х років ХХ століття, видання *Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.* (СУМ XVI-XVII ст.), розпочате у 1983 році, триває до сьогодні.

⁵ М. Брус, *Фемінативи...*, с. 109-138.

⁶ ССУМ XIV-XV ст., т. 1, с. 255-265.

⁷ СУМ XVI-XVII ст., т. 6, с. 206-208; т. 7, с. 52, 82-83, 206.

⁸ СТимч, т. 1, с. 34, т. 2, с. 331-332.

⁹ *Ibidem*, т. 1, с. 435.

представляють лексику як літературної мови ХІХ ст., так і фольклору та більшості українських діалектів. Його мета – «передати слова народної мови – здавна прийняті народом чи частиною його». Зрозуміло, що фемінативи були лише частковим сегментом його реєстру, відтак жодних зауваг щодо їх фіксації у Передмові до словника не вміщено¹⁰. У СГр фемінативи подано зазвичай як окремі слова і, відповідно, як окремі реєстрові одиниці з мінімально достатніми граматичними характеристиками – вказівкою на особливості відмінювання, родове значення і перекладом на російську мову: **катеринщик**, -ка, м. ‘шарманщикъ’ і **катерищиця**, -ці, ж. ‘шарманщица’ та лише принагідним ілюстративним підтвердженням із вказівкою на джерело, вказане у передмові¹¹: **служениця**, -ці, ж. = **служебка**. *Ой брате мій Андрієчку, найми собі служеницю*. Н. п., пор. **служитель**, -теля, м. Слуга. *Служителю мій вірний!* АД. П. 11. і **служителька**, -ки, ж. Служанка. Желех., аналогічно **грабачка**, -ки, ж. Работница, сгребаящая сѣно или овесь. Вх. Лем. 405.

У СГр представлено українські корелятивні назви *продавець*, -ця, м. і *продагуха*, -и, ж.; *друг*, -га, мн. *друзі* і *другиня*, -ні, ж.; *навчитель*, -ля, м. і *навчителька*, -и, ж.; *ночувальник*, -а, м. і *ночувальниця*, -і, ж.; *поганин*, -а, м. – *поганка*, -и, ж. На похідність фемінативів окремо не вказано, тож співвідносність жіночих родо-особових назв в одних випадках є очевидною: *соромітник*, -ка, м. ‘безстыдникъ’ – *соромітниця*, -ці, ж. ‘безстыдница’, аналогічно *унят* – *унятка*, *перелюбник* – *перелюбниця*, *патріот* – *патріотка*, в інших – ні: *перекупень*, *перекупник* ‘мелкій торговецъ; перекупщикъ’ – *перекупка* ‘торговка’.

Варіантні фемінативи, що беруть свій початок від ХІ ст. і набули поширення в українському фемінінному словотворі з ХVІ ст.¹², залучено до реєстру у два способи. Варіанти-паралелізми¹³ подано як окремі слова зі вказівкою на їх варіантність знаком = (‘дорівнює’): *свідок* – *свідка* і *свідчиця* = *свідка*. У разі наявних відмінностей у значенні на них вказано: *лимарь* – *лимарка*, *лимариха* = *лимарка* ‘жена шорника’, *лимарівна* ‘дочь шорника’; *бондар* – *бондариха* = *бондарка* ‘жена бочара’, *бондарівна* ‘дочь бочара’. Частину фемінізованих варіантів-паралелізмів Б. Грінченко досить суб’єктивно визначає як зменшувальні (словникова позначка Ум.) і подає їх за горизонталлю, – в одному словниковому гаслі, зазначаючи в передмові, що зменшувальні іменники вказувалися звичайно при

¹⁰ СГр, т. 1, с. V-XXXIII.

¹¹ Див. *Список источников, которыми пользовались при составлении словаря* у СГр, т. 1, с. XXXVII-XLII.

¹² М. Брус, *Фемінативи...*

¹³ Під *варіантами-паралелізмами* (дублетами) розуміємо фемінативи, утворені паралельно, від однієї (спільної) твірної основи за допомогою різних фемінізувальних формантів (горизонтальний вимір), під *варіантами-синонімами* – фемінативи, творені у вертикальному вимірі від різних маскулінних основ, оформлених різними словотворчими формантами (дет. А. Архангельська, *Словотвірна фемінізація українського жіночого лексику і явище варіантності*, “Slavistična Revija” 2020, vol. 68, s. 411-426).

основних, окремо «в алфавіт не виставлялися» і лише тоді, коли вони відрізняються за значенням, слово виносилося в окреме словникове гасло¹⁴: **провідник – провідниця**. Ум. *провідничка*; **поденник – поденниця**. Ум. *поденничка*. Проте й тут укладач словника не виявляє послідовності: від *провідник* в одному гаслі наведено похідне *провідниця* і Ум. *провідничка*, нижче той самий фемінатив *провідничка* подано окремим словниковим гаслом, хоча на жодні семантичні відмінності тут не вказано. Подібний факт спостерігаємо й зі словом *попада*, зменшувальну (за Б. Грінченком) форму до якого *попадька* Ум. подано не як варіант-паралелізм, а як окреме реєстрове слово. Представлені тут (меншою мірою) і варіанти-синоніми (різноосновні фемінативи): *бублейник – бублейниця*, *бублій – бублійниця*; *дармоїд – дармоїдка*, *дармоїжник – дармоїжниця*; *брехун – брехунка* (і варіант-паралелізм = *брехуха*), *брехач – брехачка*, часом – з пропущеною словотвірною ланкою (черезкроковий словотвір): *¹⁵*вигадник – вигадниця*, **вигадчик – вигадчиця*. У разі потреби наведено відмінності у значенні маскулінних і співвідносних фемінізованих назв: *соляр* 1) ‘солеварь, торговець солью’ – *солярка* ‘торгующая солью’; *товариш* 1) ‘товарищ’, 2) ‘членъ общества, участникъ предприятия’ – *товаришка* ‘товарка’, *професор – професорка* ‘женщина-профессор’; *кат – катиха* ‘жена палача’ і *катівка* ‘мучительница’. Часом у наведених як кореляти одиницях *пін – попада* ‘жена священника’ і *попадиця* семантика фемінатива у самого автора словника викликає сумнів ‘Та, которая попалась?’.

Про те, наскільки неоднозначною постає фіксація фемінативів у СГр, свідчить приклад системи похідних фемінативів і вихідних маскулінізмів із семантикою ‘особа, що служить, прислужує комусь’. На перший погляд, як маскулінізм і похідні від нього фемінативи виглядає ряд *слуга, слугиня* (номен, який дослідники через недогляд часто наводять як фемінатив, засвідчений в українській лексикографії початку ХХ ст., проте з реєстрових матеріалів СГр випливає, що це іменник спільного роду: *слугиня*, –ні, *об*¹⁶. ‘слуга’¹⁷) та номінант *служка* – теж без вказівки на семантику жіночості (*служка* Ум. от слуга). Тож два останні номени,

¹⁴ СГр, т. 1, с. XXXIII.

¹⁵ Знак *(астериск) традиційно вживають у працях зі словотвору на позначення попущеної ланки словотвірного ланцюжка – т. зв. потенційного слова. Такий знак нами виявлено й у СГр (**винуватник* ‘виновник, должник’ та **винуватниця* ‘виновниця’), проте жодних вказівок на його значення у Передмові до словника та Списку умовних скорочень немає.

¹⁶ Скорочення *об.* у Передмові (СГр, т. 1, XLII) задекларовано як «имя существительное общего рода».

¹⁷ Зі спеціального дослідження В.В. Німчука випливає, що в лише в 1963 р., у «Святому Письмі Старого та Нового Завіту» – перекладі Біблії отця василянина Івана Хоменка (Плюти) вперше використано фемінатив *слугиня*: Тоді Марія сказала: «Ось я Господня *слугиня*: нехай зо мною станеться по твоєму слову!» (Л. I, 38). Натомість у перекладі І. Огієнка подібна назва не засвідчена. Зустрічається лексема *служіца* в значенні ‘раба’ в перекладі Біблії на мову русинів-українців у Воеводіні (В. Німчук, *Лексеми „раб” і „слуга” в українських перекладах Нового Завіту, “Українська мова” 2011, № 1, с. 16-17, 20*).

за даними СГр, в той час засвідчували семантику спільного роду, а не семантику жіночості¹⁸. Однозначно парними родо-особовими назвами є *служитель* – *служителька*, *слуга* – *служанка* = *служебка*. Останній фемінатив засвідчено з чотирма варіантами, що їх подано як окремі слова: *служебка* ‘служанка’, *службе́нниця* = *служебка*, *служениця* = *служебка*, *служниця* = *служебка* – за відсутності у реєстрі словника чоловічих родо-особових назв **службе́тник*, **службе́ник*, **служник*, без жіночого відповідника залишається й *служанець* ‘служитель’. Додамо, що у СГр і до чоловічого, і до жіночого найменування у переважній більшості випадків подано ілюстративний матеріал (з-поміж наведених вище прикладів не проілюстровано лише *служителька* і *служанка*)¹⁹.

Прикметно, що у СГр засвідчено значно меншу кількість фемінативів (загалом 935), ніж їх виявила у різних пам’ятках та художніх творах М. Брус: таких одиниць наприкінці ХІХ століття нею зафіксовано близько 3000, щоправда, із залученням демінутивних й аугментативних похідних²⁰.

За аналогічним принципом укладено й *Словник української мови* Дмитра Яворницького, т. 1, 1920 р. (СЯв), задуманий його автором як українсько-російський словник народнорозмовної мови і як додаток до словника Б. Грінченка. Фемінатив у ньому подано як окреме реєстрове слово із наведенням лише флексії у родовому відмінку чи множині без вказівки на родові значення: *архвар*, -ра – *архварка*, -и; *біляр*, -а – *білярка*, -и, *артисть*, -а – *артистка*, -и. Ілюстративний матеріал щодо фемінативів наведено спорадично, як і до частини маскулінізмів, які Д. Яворницький подає із вказівкою на місце фіксації слова: **архвар**, -ра, арфисть. *То вчилась вона грати на скрипці, а це вже шукає архвара, щоб вчитись грати на архві та бути архваркою*. Харків. і **архварка**, -ки, арфистка. Харків. Полтава. Прикметно, що Д. Яворницький у третині випадків окремими словниковими гаслами подає чоловіче родо-особове найменування і його жіночий відповідник (*бесідник* – *бесідниця*, *безсеребреник* – *безсрібниця*, *викупник* – *викупниця*, *зітхач* – *зітхачка*, *віщок* – *віщка*), проте значно частіше – лише фемінатив без чоловічого родо-особового найменування, яке вже було засвідчене у СГр: *безлюдничка*, *блзниця*, *братчиця*, *коллежанка*, *кравчиня*, *дворянчиха*, *жидовиця*, *вориця*. У СЯв, так само, як і в СГр, виокремлено випадки, коли фемінізована назва різниться за значенням із чоловічою: *винуватець* ‘обвиняємий, винуватий’, *винуватниця* ‘винувниця’, *винувателька* ‘обвинительниця’; *вивідчик* ‘разведчик’, *вивідачка* ‘вывѣдывательниця’. Усі варіантні фемінативи подано під різними словниковими гаслами, принагідно з уточненням семантики: як різноосновні (**винуватель** – **винувателька**; **винуватець** – **винуватиця**; **біс** – **бісиця** ‘жена бѣса’ і **бісиха** ‘жена бѣса’), так і одноосновні (**господар** – **господариня** ‘госпожа, хозяйка’, **господиня** ‘хозяюшка’, **господариха** ‘жена хозяйина’),

¹⁸ Натомість у творах Марка Вовчка та Панаса Мирного засвідчено вживання назви *слуга* ж. ‘жінка, що прислугує в домі’ (СУМ 11, т. 9. с. 376).

¹⁹ СГр, т. 4, с.153.

²⁰ М. Брус, *Фемінативи...*, с. 146-154.

господарша ‘жена господаря’, **господинця** ‘хозяюшка’). Загалом СЯв містить доволі незначну кількість фемінативів (близько 100, 57 з яких – парні) і попри те, що в народнорозмовній мові фемінізовані назви жінки вживалися значно активніше на відміну від книжної, зокрема й ділової мови.

Двомовна перекладна лексикографія доби українізації (20-30-і рр. ХХ ст.)

На окрему увагу заслуговують словники 20-30-х років ХХ ст., доби українізації, чи Розстріляного Відродження, яка була позначена пошуками свого, одмінного, питомого, національного, відповідно – й бурхливим мовотворенням шляхом проб і помилок. Словникові праці періоду українізації (коренізації)²¹ часто укладалися поспіхом за недостатності лексикографічних знань упорядників²² та значною мірою суб’єктивних їх настанов щодо внесення до реєстрів багатьох діалектних елементів, полонізмів, вигаданих слів і т. ін.²³ Слід зауважити, що обстежені нами російсько-українські словники 20-30-х рр. ХХ ст. були перекладними, реєстрові матеріали яких, відповідно, не супроводжувалися ілюструванням. До уточнення семантики окремих найменувань їх укладачі вдавалися лише спорадично. Вочевидь словникарі т. зв. «золотого десятиліття» були одночасно і лексикографами, і мовотворцями, позаяк залучали до реєстрів і ті мовні одиниці, що на ту пору вже більш чи менш активно функціонували в живому мовленні, й ті, які створювали самі – як можливі, з їх погляду, еквіваленти до російських відповідників. Значною мірою це стосується й фемінізованих позначень жінки²⁴.

Переважає більшість словників доби українізації містила передмову (за винятком СД), де їх укладачі наголошували, що спиралися на найвагоміші лексикографічні праці кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема й на словник Б. Грінченка. Проте поступовості й послідовності у використанні реєстрових матеріалів словників-попередників з огляду на фіксацію фемінативів у обстежених працях не виявлено. Маємо зважати й на те, що йдеться про двомовні перекладні словники, метою яких було запропонувати щонайбільшу кількість українських відповідників російським найменуванням особи чоловічої і жіночої статі, які подавалися у словниках і за горизонталлю, і за вертикаллю. У разі фіксації за

²¹ У цьому дослідженні використано матеріали «забутих» чи «репресованих» російсько-українських словників доби українізації 20-30-х років ХХ ст. – СД, СШ, СК, СІ, РУСДМ, РУС 1924-1933, обстежених нами на предмет фіксації у їх реєстрах фемінізованих позначень жінки. Авторів цих словників пізніше було звинувачено у намаганнях «відірвати» українську мову від російської, а самі словники оголошено «національним шкідництвом» й вилучено із практичного та наукового вжитку, деякі з них (як-от: останній, 4-й том РУС 1924-1933) узагалі знищено.

²² Л. Масенко, *Передмова*, [в:] С. Іваницький, Ф. Шумлянський, *Російсько-український словник*, Київ 2013.

²³ П. Горещкий, *Історія української лексикографії*, Київ 1963, с. 67-68.

²⁴ Відділити одні фемінативи від інших дав би змогу аналіз корпусів українськомовних текстів початку ХХ ст., формування і доступність яких – справа майбутнього.

горизонталлю в лівобічній частині наведено російську чоловічу родо-особову назву з вказівкою на наявний у російській мові фемінатив (частіше – лише на його фіналію), у правобічній – українські відповідники чоловічих і жіночих назв за аналогічною схемою: **полольщик** // полільник, **-ця**, **половник**, **-ця**, **політник**, **-ця** (СД); **предвещатель**, **-ница** // **віщун**²⁵; **вістун**, **-ка**; **ворожит**, **-ка** (СШ). Якщо жіноча назва не виявляла виразної демаскуліної похідності, її наводили окремо: **перекупщик**, **-ца** // **перекупень**, **перекупник**, **перекупка** (СД). Лівобічну частину цих словників формували російські назви осіб, у переліку яких укладачі вочевидь орієнтувалися на найавторитетніший тогочасний словник Володимира Даля (1863-1866) (СДаль), створений за гніздовим принципом. Пошук у ньому жіночих корелятів до чоловічих родо-особових назв був дещо ускладненим, що й позначилося на російськомовному (вихідному) реєстровому матеріалі.

Обстежені нами словники 20-30-х років ХХ ст. на загал значно доповнюють словник Б. Грінченка щодо засвідчених у ньому фемінативів, хоча окремі назви, наявні у СГр, залишаються поза межами їх реєстрів. Звичайно за горизонталлю у цих словниках подано жіночі назви, що не містять семантичних розбіжностей із чоловічими, за вертикаллю – такі, що їх містять. Співвідносні фемінативи найчастіше наведено у такому вигляді: **повелитель**, **-ница** // **повелитель**, **-ка**, **владар**, **-ка**. Зокрема в *Словнику* Володимира Дубровського (СД) знаходимо **арфист**, **-ка** // арф'яр, **-ка**²⁶; **виновникъ**, **-ца** // провинник, **-ця**, натомість інший маскулінізм і парний фемінатив чомусь творять два різні словникові гасла і попри відсутність семантичних відмінностей: **басурманъ** // безувір, бузувір, бусурмен і **басурманка** // **безувірка**²⁷, **бусурменка** (семантично рівнозначні вони й у словнику В. Даля (СДаль)).

Подібні факти виявлено й у реєстрових матеріалах *Російсько-українського словника* Сергія Іваницького і Федора Шумлянського (СШ). З одного боку, у ньому, порівняно із СГр, фемінативи представлені ширше: **благодетель**, **-ница** // добродій, **-ка**, **благодій**, **-ка**²⁸, **доброчинця**²⁹, **добротворець**³⁰; **баловникъ**, **-ца** // 1) мазій, **-ка**; 2) **пустун**, **-ка**³¹, **пустушка**³², **жирун**, **-ка**³³, **брикун**³⁴ **брикунець**. Знаходимо й суперечливі факти: у словнику В. Даля (СДаль) назви **бобылка**, **бобылька**, розміщені в одному гнізді з **бобыль**, місять відмінності у семантиці: **бобыль** ‘пролетарій; крестянинь, не владѣющій землею...; бестя-

²⁵ Підкресленням тут і далі позначаємо маскулінізм без парного жіночого найменування.

²⁶ У СГр наведено лише *гарфа*.

²⁷ Фемінатив *бузувірка* є у СГр, фемінатив *бусурменка* – ні.

²⁸ У СГр лише *благодій*.

²⁹ У СГр лише *доброчинець*.

³⁰ Тут і далі підкресленням позначаємо маскулініне найменування, подане без жіночого корелята.

³¹ Фемінатив *пустуха*, наявний у СГр, не вміщений до реєстрових матеріалів СШ.

³² У СГр слово відсутнє.

³³ Слово у СГр відсутнє, проте є *жируха*, що опинилося поза межами реєстру СШ.

³⁴ У СГр є *брикуха*.

гольний, нетяглий; одинокій, бездомокъ, беспріютный' і **бобылька** ж. 'тоже, или бездомная и бѣдная вдова, одинокая, беспріютная, обыкновенно живущая въ людяхъ, по задворкамъ...', натомість у СШ до рос. **бобыль** (його подано чомусь без жіночого корелята) наведено в одному словниковому гаслі відповідники *бурлака, бурлачка*³⁵.

Словник московсько-український М.* Каменецького (СК) фемінативи подає у різний спосіб: **автор** // автор, письменник, письменник, творець (жінка автор = *авторка*)³⁶ та **болтун** // базіка, балакайло, лепетайло, лепетень, балакун, балаєник, болбот і **болтунья**³⁷ // *лепетуха, лепетиця*³⁸. Опущено у реєстрі СК і фемінатив *поденничка*, засвідчений у СГр.: **поденщик** // поденщик, **-щиця, поденниця**. Прикметно, що *поденниця* подано без чоловічого корелята *поденник*, засвідченого у реєстрі СГр. Не виявляє послідовності у лексикографічній фіксації фемінативів і *Російсько-український словник* Овсія Ізюмова (СІ). У переважній більшості випадків у ньому подано похідні фемінативи в одному словниковому гаслі з маскулінізмом: **аристократ** // аристократ – *аристократка*, проте часом фемінізоване позначення жінки формує окреме гасло: **аббат** // абат, **аббатисса** // абатиса³⁹. В інший спосіб подано мовні позначення жінки в *Російсько-українському словнику ділової мови* Миколи Дорошенка, Миколи Станіславського та Володимира Страшкевича (РУСДМ), де й ті назви, що не розрізняються за значенням, і ті, що розрізняються, вміщено в одному словниковому гаслі зі вказівкою на відмінності в дужках перед чоловічою родо-особовою назвою: **сборщик, -ца** // (денег) збирач, **-ка**, (частей машины, механизмов) **складач; доктор** // (ученая степень) **доктор**, лікар, (о женщине) лікар, **-ка**. Варто зазначити, що у цьому словнику ширше представлена варіантність фемінативів, засвідчена у різний спосіб: **воспитатель, -ница** // виховник (-ка), *виховниця*, вихователь (-ля), *вихователька*; **экзаменатор** // іспитувач (-ча), іспитовець (-вця); (о женщ.) – *іспитувачка, іспитовниця*⁴⁰.

Найбільш повним відображенням репертуару фемінативів 20-30-х рр. ХХ ст. став реєстр *Російсько-українського словника* за ред. Агатангела Кримського та Сергія Єфремова (РУС 1924-1933), хоча й у ньому способи подання фемінізованих позначень жінки далекі від однотипності. Вочевидь укладачі різних томів і систематизатори слів на різні літери не скоординували свої дії із залу-

³⁵ У СГр фемінатив *бурлачка* не засвідчено.

*Ім'я цього автора наводимо лише в ініціальній формі не помилково – наші наполегливі пошуки яких-будь відомостей про особистість та повне ім'я цього лексикографа початку ХХ ст. (словник видано в Полтаві у 1918 р.), на жаль, виявилися безрезультатними.

³⁶ Слово засвідчено у СГр.

³⁷ У СДаль є й *болтуха*.

³⁸ У СГр немає фемінатива *лепетуха*, але є *лепетиця* і *балаєниця*. Останній фемінатив у СК не засвідчений.

³⁹ Додамо, що СГр не містить ні особової назви *абат*, ні фемінатива *абатиса*.

⁴⁰ Прикметно, що у цьому словнику граматичні зауваги щодо словозміни маскулінічних найменувань подано, а до фемінативів – ні.

чення фемінативів до його реєстрових матеріалів. Тож в одних випадках жіночий відповідник подано в одному з маскулінізмом словниковому гаслі: **автор** – автор; (о женщине) – *авторка*, **житель**, **-ниця** – житель, *жителька*, житець (р. -тця), мешканець (р. -нця), *мешканиця* (реже *мешканка*), (устар.) обиватель, *обивателька*; (местный ж.) крайнин, *краянка*. Часом фемінатив наведено у повному вигляді, іноді – лише з вказівкою на фемінізувальний формант, подеколи – і так, і так із поєднанням в одному словниковому гаслі: пор. **иждивитель**, **-ниця** – утримувач, **-вачка**, хлібодар, *хлібодарка*. В інших випадках (частіше) чоловічі родо-особові назви та їх жіночі кореляти подано окремими лівобічними і правобічними рядами в окремих словникових гаслах: **почитатель** – шановник, шанувальник, величник, пошановник, (редко) читель та **почитательница** – *шановниця*, *шанувальниця*, *величниця*, *пошановниця*, (редко) *чителька*. Часом у межах однієї сторінки натрапляємо на два різних способи подання дуже подібних фемінативів – або окремими словниковими гаслами: **иждивенец** – удержанець, утриманець (-нця), похлібець (-бця), похлібник і **иждивенка** – *удержанка*, *утриманка*, *похлібниця*, або спільним із маскулінним найменуванням: **иждивитель**, **-ниця** – коштодавець, **-виця**, удержувач, **-вачка**, утримувач, **-вачка**, хлібодар, *хлібодарка*, (стар.) накладця (-ці). Різні форми подання відобразилися й на фіксації варіантних форм фемінативів, приміром, чотирьох різноосновних варіантів-синонімів в останньому прикладі.

Відмінності в значеннях назв осіб часом уточнено в дужках перед особою назвою: **подметальщик** – підмітальник, метільник, (уборщик) попрятник і **подметальщица** – *підмітальниця*, *метільниця*, (уборщица) *попрятниця*. Часом їх засвідчено лише в рядах чоловічих родо-особових назв разом із лише принагідно наведеним ілюстративним матеріалом, а в рядах жіночих – ні: **идолопоклонник** – ідолівірець, ідолянин, кумирник, (язычник) поганин (мн. погани), (устар.) болвохвалець. [Я ідолянам не вступаю з шляху, не час тепер мовчати (Л. Укр.). Не щирим серцем молились недавні кумирники християнському богові (Куліш)] та **идолопоклонница** – *ідолівірка*, *ідолянка*, *кумирниця*, *поганянка*. Зауважимо й на характері словникових ремарок: у словнику мають місце вказівки на частотність вживання: (редко) *чителька*, добову характеристику: (устар.) *обивателька*, *вигнанка*, *вигнаниця*, (стар.) *виволанка* тощо, натомість стилістичні позначки-обмежувачі типу *розм.*, як впливає з передмови і списку скорочень, укладачами РУС 1923-1933 взагалі не були передбачені.

Фемінативи в українській тлумачній лексикографії кінця XX – початку XXI ст.

Укладачам *Словника української мови* в 11 т. (СУМ 11), що залучив до свого реєстру більше ніж 56% фемінативів, засвідчених у словниках початку XX століття та доби українізації, вдалося значною мірою знівелювати розбіжності у способах і формах подання фемінізованих назв. Тут фемінативи подано як окремі слова – окремими словниковими гаслами, у разі наявності корелятивних

відношень між чоловічими та жіночими назвами їх подано з ремаркою *Жін. до: господар і господиня* Жін. до господар – без виокремлення спеціальних формантів фемінізації, що є типовим для тлумачної лексикографії. Якщо жіночий корелят відтворює лише одне зі значень маскулінізма, вказано на його порядковий номер: **дипломат** 1. Службова особа, яка має урядові повноваження для зносин з окремими державами 2. *перен., розм.* Людина, яка вміло і тонко діє в стосунках з іншими і **дипломатка** *рідко*. Жін. до дипломат 2. Часом жіноча назва є сумірною з чоловічою за відсутністю стилістичного маркування: **кераміст** і **керамістка** Жін. до кераміст, часом стилістичні обмеження вказано для обох співвідносних назв: **мазун** *розм.* і **мазунка** *розм.* або лише для жіночого корелята: **директор** і **директорка** *розм.* Жін. до директор 1., **директриса** *розм.* Те саме, що *директорка, директорша* *розм.* 1. Жінка директора. 2. Те саме, що *директорша* і *директорка*. Зазначимо, що укладачі СУМ 11 як словника тлумачного типу системно застосували до фемінізованих позначень жінки цілий ряд лексикографічних позначок, аби зафіксувати їх стилістично-стильові, оцінні, добові, територіальні тощо характеристики (книжн.; заст.; заст., поет.; заст., уроч.; розм.; діал.; дорев.; знев. та ін.): *гірнячка* діал., *арф'ярка, арф'янка* заст., *вершителька* книжн., *вістівниця* рідко, *віщунка* заст. поет., *інженерка* розм., *плюгавиця* знев. Цей факт є надзвичайно важливим, адже в українській мові співвідносні з чоловічими назви особи жіночої статі часто обтяжені семантичними, прагматичними та стилістичними характеристиками, які значною мірою визначають сфери їх уживання, на відміну від інших мов, приміром, чеської чи сербської, де творення парних назв жінки є регулярним з огляду на практично повну семантико-стильову сумірність маскулінізма та похідного фемінатива.

Упорядковано в СУМ 11 і фіксацію варіантних фемінативів обох типів. Одноосновні варіанти-паралелізми подано окремими словниковими статтями, вказівка на їх варіантність здійснюється через маркер *Те саме, що*, як у прикладі з *директорка / директриса / директорша*. Різноосновні варіанти-синоніми теж подано окремими словниковими гаслами з вказівкою на словотвірну похідність від синонімічних маскулінних назв *Жін. до: викривальниця* Жін. до викривальник, **викривачка** Жін. до викривач; **привласниця** Жін. до привласник, **привласнювачка** Жін. до привласнювач.

Продовжив окреслені традиції фіксації фемінативів і СУМ 11: Додатковий том (Кн. 1-2), далі СУМ 11 (ДТ), виданий у 2017 р., в якому відбито не тільки нові слова, а й нові значення зафіксованих у СУМ 11 номінативних одиниць. З одного боку, в його реєстрі представлені одночасно і нові чоловічі, і похідні від них нові жіночі назви: **комерсант** і **комерсантка** Жін. до комерсант; **ультрарадикал** і **ультрарадикалка** Жін. до ультрарадикал тощо. З іншого, – лише жіночі, у разі, якщо чоловічий корелят засвідчено у основному виданні СУМ 11: **давальниця** Жін. до давальник; **енциклопедистка** Жін. до енциклопедист. Зафіксовано й приклади черзкрокового словотвору: **емансипантка** книжн. (без вказівки на потенційний чоловічий корелят **емансипант*). Окремі фемінативи відображають оновлені значення маскулінізмів: **дисидент** 2. Хто не згодний

з панівною ідеологією, світоглядом, панівним ладом і зазнає за це переслідувань, репресій – **дисидентка** Жін. до дисидент 2; **дикун** 4. розм. Хто відпочиває без путівки – **дикунка** розм. Жін. до дикун 4. Засвідчено й факти дефемінінного словотвору: у СУМ 11 маємо фемінативи **коверзуха**, **відьма**, у СУМ 11 (ДТ) – маскулінізми **коверзун**, **відьмач** (щоправда без вказівки на очевидну дефемінінну їх похідність). Варіантні фемінативи подано за традицією СУМ 11: різноосновні варіанти-синоніми – як окремі слова, одноосновні дублети – як одиниці в одному горизонтальному ряду із скороченим маркером *Тс.* (те саме); **продавчиня** *Тс.* продавщиця. У частині випадків наведено їх відмінності з використанням спеціальних лексикографічних позначок: **канадійка** і *рідко* **канадка**; **кармелітанка** *рідко* *Тс.* **кармелітка**; **манікюрша** *розм.* *Тс.* **манікюрниця**; **владкinya** *поет.* *Тс.* **володарка**; **віщуха** *діал.* *Тс.* **вішунка**. Базові словникові ремарки у СУМ 11 (ДТ) збережено: **протопопша** *церк. заст.*; **графоманка** *несхв.*; **воїтелька** *уроч.* або *ірон.*; **владкinya** *рідко*; **еготистка** *книжн.* тощо. Частина фемінативів дублює належні чоловічим корелятам позначки: **кабашник** *заст.* і **кабашниця** *заст.*; **еготист** *книжн.* і **еготистка** *книжн.*; **лікувальник** *розм.* і **лікувальниця** *розм.*, проте частіше маркованою виявляється лише жіноча назва: **посланка** *розм.*; **політикиня** *розм.*; **пришелиця** *рідко*.

Укладачі *Великого тлумачного словника сучасної української мови*, гол. ред. Вячеслав Бусел⁴¹, зберегли започатковану в СУМ 11 традицію подавати співвідносні іменники чоловічого та жіночого роду окремими словами з вказівкою на граматичні їх характеристики: **економ**, -а, ч. – **економка**, -и, ж., проте ілюстративний матеріал у ньому знято. В разі утворення парних фемінативів від одних значень маскулінізму і неутворення від інших на це вказано: **гарцівник** -а, ч. 1. Той, хто гарцює на коні. 2. діал. Жартівник, пустун; танцюрист, **гарцівниця**, -і, діал. Жін. до гарцівник 2. Проте, намагаючись зробити реєстр і наповнення словника максимально компактним, укладачі з невідомих причин вилучили з нього частину фемінативів, засвідчених у СУМ 11: **відбудовниця**, **відмовниця** *розм.*, **верхоумка** *рідко*, **вершителька** *книжн.* тощо. Словникові ремарки загалом збережено, однак, порушивши традицію СУМ 11, де біля кожного маскулінізму і відповідного фемінатива як окремого слова в разі потреби наводилася обмежувальна позначка (**беляндрасник** *розм.*, **беляндрасниця** *розм.*; **віровідступник** *розм.*, **віровідступниця** *розм.*), його автори в усіх здійснених виданнях ВТССУМ в одних випадках залишили обмежувальні позначки біля обох складників потійної пари (**балетник** *розм.*, **балетниця** *розм.*; **годовник** *рідко*, **годовниця** *рідко*; **голодранець** *зневажл.*, **голодранка** *зневажл.*), в інших – з невідомих причин і, головне, – без будь-яких пояснень у передмові (див.: Стилістична характеристика слів реєстру) – обмежувальну позначку подано лише щодо маскулінінного найменування (пор. **годованець** *розм.* – **годованка** Жін. до годованець, **безсрібник** *заст.*, **безсрібниця** Жін. до безсрібник і под.). Тож високопрофесійному користу-

⁴¹ Перше видання 2001 р. та наступні із первинною назвою (ВТССУМ), з 2017 – Український тлумачний словник (УТС).

вачеві словником доведеться спершу співвіднести фемінатив із маскулінізмом, від якого той потенційно міг бути утворений (а відомо, що не в усіх без винятку випадках фемінативи є демаскулінними за походженням), знайти його в реєстрі, з'ясувати, чи є він маркованим, і тільки тоді зробити висновок про маркованість та специфіку вживання засвідченого ВТССУМом похідного фемінатива. Пересічний носій мови найімовірніше сприйме ці та їм подібні фемінативи неадекватно, як слова «без позначки», а відтак – із необмеженою сферою вживання⁴². Щоправда, якщо парний фемінатив має обмежену сферу вживання порівняно із вихідним маскулініним найменуванням, він, за традицією СУМ 11, забезпечений маркером *розм., рідко, книжн., заст.* тощо: *гомосексуаліст* і *гомосексуалістка* *розм.*; *інженер* та *інженерка* *рідко*; *посланець* і *посланниця* 1. *розм.* Дружина посланника 1. 2. *книжн. заст.* Жін. до посланник 2.

Ще складнішою виявилася ситуація із залученням до реєстру ВТССУМ варіантних фемінативів: в одних випадках варіанти наведено в одному словниковому гаслі і ще раз – окремим гаслом: грек, *гречанка* і *грекня*, далі *гречанка* ще раз подано окремим реєстровим словом: *гречанка* див. греки, натомість фемінатив *грекня* як окрема одиниця реєстру не засвідчений; **карлик**, *карлиця* Жін. до карлик 1 і *карличка* *рідко*, те саме, що *карлиця*, в інших (частіше) – у різних, причому в одних випадках із вказівкою на словотвірну похідність фемінатива, в іншому – ні: кармеліт, *кармелітка*, кармелітянин, *кармелітянка* Жін. до кармелітянин, часом у змішаний спосіб: **звідник**, *рідко* зводник, *звідниця*, *рідко* *зводниця* Жін. до звідник і зводник – і далі окремими словниковими гаслами **зводник** і **зводниця** та **зводчик** діал. Те саме, що зводник, **зводчиця** діал. Жін. до зводчик. Інколи помилково вказано на похідність: **привласник** ‘той, хто привласнює що-небудь’, *привласниця* Жін. до привласник; **привласнювач** ‘те саме, що привласник’, *привласнювачка* Жін. до привласник (тимчасом фемінатив є похідним від *привласнювач*).

Найновіший у часі й найавторитетніший академічний *Словник української мови* у 20 т. (СУМ 20), видання якого розпочалося у 2010 році (на сьогодні видано 11 томів) зберіг і продовжив засадничі традиції СУМ 11 щодо фіксації у ньому фемінативів і фемінізованих позначень жінки. Слід визнати, що у СУМ 20 виявлено значні «послаблення» обмежувальних позначок, що супроводжували назви особи жіночої статі в СУМ 11 та ВТССУМ: *благівісниця* уроч. (СУМ 11 *книж. рідко*, ВТССУМ *книж. заст.*). Без жодних спеціальних позначок у СУМ 20 засвідчено *безсрібниця* (СУМ 11 і ВТССУМ – *розм.*), *викладачка* (СУМ 11 і ВТССУМ *розм.*), *директорка* (СУМ 11 та ВТССУМ – *заст.*), *мисткиня* (СУМ 11 – *заст.*). З іншого боку, в частині фемінативів обмежувальні позначки, головним чином позначку *розм.*, збережено: *бухгалтерка* *розм.*, *балетниця* *розм.*,

⁴² Зважаючи на те, що в словнику, відповідно до абетки, маскулінізм і відповідний фемінатив не завжди стоять поряд, укладачі ВТССУМ створили серйозну проблему передусім для тих, кому словник призначений, – носіїв української мови. Працю з таким словником іноземця важко навіть увияти.

інженерка розм., *керівничка* розм. та ін. Залучено до реєстру СУМ 20 і значну кількість нових фемінізованих позначень жінки, не засвідчених у попередніх тлумачних словниках. Без жодних обмежувальних позначок зафіксовано новітні фемінативи *боксерка*, *керівниця*, *комісарка*, *мовознавиця*, *лідерка* та ін. У частині випадків фемінативи і відповідні маскулінізми мають сумірні позначки: *епізодник* розм. і *епізодниця* розм.; *критикан* знев. і *критиканка* знев., у частині випадків лише фемінативи подано з вказівкою на обмеження сфери їх уживання: *кандидатка* (хімічних наук) розм., *комендантша* розм. рідко, *воїтелька* заст., *владкня* поет.

Подання варіантних фемінативів упорядковано у більш зручній для користувача спосіб: в одному словниковому гаслі через кому зафіксовано варіанти-дублети: **греки** (одн. **грек** ч., *грекня* і *гречанка* ж.), **арф'яр** ч., *арф'янка* ж., *арф'ярка*, ж., заст. і *арфістка* ж., у різних – варіанти-синоніми: **доглядачка** ж. і **доглядальниця** ж., **гравірувальниця** ж. і **гравіювальниця** ж. та ін.

Не можемо оминати увагою той факт, що під впливом процесів мовної динаміки та – значною мірою – суб'єктивного погляду укладачів та упорядників тлумачних та двомовних словників української мови кінця ХХ – початку ХХІ століття система обмежувальних позначок стосовно окремих фемінативів у різних словниках посутньо різниться: *організаторка*: СУМ 11 – рідко, СУМ 20 – розм., ВТССУМ, РУС, РУУРС – нейтр.; *воротарка*: СУМ 11, СУМ 20, РУС, РУУРС – нейтр., ВТССУМ – розм.; *арф'ярка*: СУМ 11, СУМ 20, ВТССУМ – заст., РУС, РУУРС – нейтр. та ін.

Фіксація фемінінних інновацій у неологічних словниках початку ХХІ ст.

Неологічні словники покликані засвідчити якомога більше виявів новітньої фемінінної мовотворчості без огляду на те, чи мають зафіксовані у них одиниці потенціал входження до складу загальноновживаної лексики. Найчастіше словники подають фемінативи без спеціальних ремарок, що не суперечить ідеї укладання словника такого типу. Слід узяти до уваги не лише значну кількість фемінінних новотворів в українському узусі початку ХХІ ст., але й суб'єктивізм укладачів словників неологізмів щодо залучення мовних позначень жінки до їхнього кадастру. Аналіз фіксації неофемінативів у словниках неологізмів від початку ХХІ століття виявив значну неувагу до них⁴³, і лише у двох виданнях словника *Словотворчість незалежної України* (СНУ 1991-2011 та СНУ 2012-2016), здійснених за участю харківських фахівців з словотвору Анатолія Нелюби та Євгена Редька, фемінативи представлені найбільш повно, хоча значна їх частина продовжує залишатися поза межами реєстру. Прикметно, що у двох виданнях словника СНУ послідовно простежується надзвичайно важлива для фемінінного лексико-

⁴³ Приміром, у виданому в 2010 році словнику «Нові й актуалізовані слова та значення» (НАСЗ) на 15500 реєстрових припадає лише 11 фемінативів. Дет. А. Архангельська, *Femina...*, с. 352-357.

графування тенденція – подавати неофемінативи (як і інші реєстрові одиниці) зі словотвірним коментарем, поясненням значення (*автодилерка* ← *автодилер*. Жінка-автодилер) й ілюстративним матеріалом: *Автодилерка* (титри до сюжету СТБ: Вікна, 06.03.09). Саме у такий спосіб – через поєднання засад тлумачного та словотвірного складника неографічного опису фемінативів – користувач може ідентифікувати новітні фемінативи, що постали шляхом моції (*борчиня* ← *борець* е/Ø, ч'/ч Жінка-борець), кодеривати (*нобеліст*, *нобелістка* ← *Нобель*), назви, що мають подвійну мотивацію (*політологиня* ← *політолог* | *політолог-і[й]а*), їх варіанти (*водійка* ← *водій*, *водійчиня* ← *водій*), факти «черезкрокового» (*крамознавиця* ← **крамознавець* ← *крам зна(ти)*), ізольованого (*міска* ← *міс*) та дефемінінного словотвору на позначення як жінки (*екс-опозиціонерка* ← *опозиціонерка*), так і чоловіка (*берегун* ← *берег-ин(я)*, *попелюх* ← *попелюш-к(а)*).

Проте, послідовно представивши дериваційний складник фемінінних новотворів, укладачі залишили поза межами реєстру словників близько 20-ти варіантних неофемінативів, засвідчених у працях А. Нелюби з проблем жіночому словотвору⁴⁴: *кінокритикиня* / *кінокритикеса*, *продавчиня* / *продавчиха* тощо. Загалом же фемінативи-варіанти (і одноосновні, й різноосновні) в обох виданнях СНУ подано окремим гаслами: *лугандонівка* ← Лугандон н/н' / *лугандонка* ← Лугандон; *кримнашка* ← книмнаш / *кримнашівка* ← кримнаш ш/ш' / *кримнашистка* ← кримнаш-ист.

Фемінативи в аспектих словниках української мови

Засвідчено фемінативи й у *Словнику-довіднику назв осіб за видом діяльності* Марії Годованої (СГод), що являє собою першу нормативну систематизацію 2500 українськомовних назв осіб за професією і видом діяльності. Зібраний масив лексики опрацьований у руслі тлумачно-двомовної лексикографії із наведенням співвідносних парних іменників жіночого роду та ізольованих жіночих назв. З огляду на нагальну потребу «збереження нормативності їх уживання»⁴⁵ з матеріалів вилучено фемінізовані назви, засвідчені СУМ 11 із обмежувальними позначками, тож у СГод. зафіксовано лише чоловічу родо-особову назву: **інженер**, -а – фахівець у якій-небудь галузі техніки, пор. *інженерка*, -и, жін. розм. Жіночий рід до інженер (СУМ 11). У непоодиноких випадках з невідомих причин парний іменник жіночого роду, засвідчений у СУМ 11 без обмежених позначок, у словнику не засвідчено: **кіоскер**, -а – продавець дрібних товарів у кіоску, пор. *кіоскерка*, -и, Жін. до кіоскер (СУМ 11), часом вилученою виявилися

⁴⁴ А. Нелюба, *Жінки. Гендер. Словотвір*, [в:] *Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія*, 2011, вип. 14, с. 189-204; *Інноваційні зрушення й тенденції в українському жіночому словотворі*, «Лінгвістика» 2011, вип. 2 (23), с. 49-59.

⁴⁵ У передмові укладач словника зазначає, що «основна частина назв осіб за видом діяльності належить до чоловічого роду» (СГод, с. 4), тож значну кількість агентивних назв осіб словник подає лише у чоловічому роді (*лаковар*, *ландшафтознавець*, *ларинголог*, *фотограф*, *фортепіанник* тощо).

і чоловіча, і жіноча агентивно-особова назва, як-от *розносник, рознощик* (пор. **розносник, рознощик**, -а – продавець, що розносить товари покупцям, пор. *рознощиця* Жін. до рознощик (СУМ 11).

У СГод жіночі назви системно подано або окремим словниковим гаслом (назви *feminina tantutum* та факти жіночої моції), або (у разі чоловічої моції) – в одному словниковому гаслі. Відмаскулінні й відфемінінні деривати позначено лише фіналією зі знаком *. Ідентифіковано відмаскулінну (**ковзаняр**, -а – спортсмен, який займається ковзанярським спортом; ***-рка** – жін. до *ковзаняр*), відфемінінну похідність (**педикюрниця**, -і – майстер, який чистить, полірує, покриває лаком нігті та видаляє мозолі на ногах; ***-ник**, -а – чол. до *педикюрниця*⁴⁶) та ізольований словотвір (**нянька, курчатниця, покоївка**).

Враховано і явище варіантності фемінативів, як різноосновних (їх подано у різних словникових гаслах): **нанизувач**, -а – те саме, що низальник; ***-чка** – жін. до нанизувач; **низальник**, -а – робітник, який займається нанизування кого-небудь у рибній, тютюновій та іншій промисловості; ***-ниця** – жін. до низальник, так і одноосновних (їх наведено в одному словниковому гаслі): **танцюрист**, -а, **танцівник**, -а – 1) особа, яка систематично або професійно займається танцями; 2) артист балету; ***-тка**, -и, ***-ниця**, і – жін. до танцюрист, танцівник. Часом один із одноосновних варіантів зі словника вилучено через його маркованість (**поет**, -а – автор літературних віршованих поетичних творів; ***-теса**, -и – жін. до поет, пор. *поетеса* і *поетка* заст. (СУМ 11). Враховано й факти багатозначності: **складач**, -а – 1) особа, яка складає, створює художній або музичний твір; 2) робітник залізничного депо, який формує з окремих вагонів потяг; формувальник; 3) те саме, що лінотипіст; 4) те саме, що складальник; ***-чка**, -и – жін. до складач 1, 3, 4 (пор. **формувальник**, -а – 1) робітник, який виготовляє що-небудь відливанням виробів у формах, шаблонах; 2) те саме що **складач** 2; ***-ниця**, і – жін. до формувальник).

Словники фемінативів української мови

Першим у часі словником назв особи жіночої статі в Україні став *Словничок фемінітивів для прес-офіцерів та прес-офіцerek територіальних управлінь Державної служби України з надзвичайних ситуацій* Галини Плачинди (СПЛ). Природно очікуваними у ньому були професійні та статусні назви жінок, діяльність яких так чи так пов'язана з надзвичайними ситуаціями та сферою безпеки. Проте до реєстру залучено мізерну кількість належних до цього словника фемінативів і багато неналежних: *астрологиня, візажистка, доглядачка, доярка, знахарка, ілюзіоністка* тощо. Реєстрові одиниці об'єднано незрозумілим чином, подано простим списком за алфавітом без жодних позначок чи пояснень тлумачного характеру.

⁴⁶ Словник СУМ 11 фіксує й особову назву *педикюрша* – без обмежувальних позначок, яка у СГод опиняється поза словниковими матеріалами.

Значним внеском у лексикографування українських фемінативів стала праця М. Брус *Фемінативи в українській мові: генеза, еволюція, функціонування. Словник* (СБрус). Це справді перше в Україні наукове видання лексикографічного характеру, що охоплює увесь кадастр фемінативів української мови від ХІ століття й до сьогодення – більше 8000 реєстрових одиниць. Словник задекларовано як історичний, проте цей складник лексикографічного опису виявився недоопрацьованим. Загалом же у словнику СБрус кожний фемінатив природно отримав статус окремого реєстрового слова (щоправда, засвідченого без жодних граматичних позначок) і тлумачення значно фемінізованого (у авторській інтерпретації) характеру: **гравірувальниця** – *майстриня*, яка створює гравюри, займається гравіюванням⁴⁷; *спеціалістка* з гравіювання⁴⁸. Кожен реєстровий фемінатив забезпечено ілюстративним матеріалом. На превеликий жаль, словник, що є частиною монографії, метою якої, з-поміж іншого, був і системний структурно-словотвірний аналіз фемінативів усього писемного періоду української мови⁴⁹, не містить жодних вказівок на дериваційну похідність зафіксованих у ньому мовних позначень жінки.

Варіантні фемінативи (окрім одиниць фонетичного характеру, як-от: *гостя* і *гістя*) виокремлено у самостійні реєстрові слова. Одноосновні варіанти-дублети засвідчено у статусі окремих слів із часом цілком ідентичним тлумаченням та (лише принагідно і не завжди системно наведеними) словниковими ремарками: **ліфтерка** – робітниця, що обслуговує ліфт, **ліфтерша** – робітниця, щоб обслуговує ліфт, *заст. розм.*, часом – з відмінним: **літератка** – письменниця, літераторка *заст.* і **літераторка** – жінка, яка пише художні й інші твори; письменниця. Різноснóвні варіанти-синоніми засвідчено в такий самий спосіб, в одних випадках із ідентичним тлумаченням: **полька**, **полячка** – представниця народу, що становить основне населення Польщі, у інших – із різним: **пташниця** – працівниця сільського господарства, яка вирощує й доглядає свійську птицю, **птичниця** – жінка, яка доглядає свійську птицю, *заст.*, що у багатьох випадках суперечить даним академічних словників і позначене вочевидь суб'єктивно-авторським підходом до дефінування слова. Відтак для користувача словником залишається незрозумілим, чи є такі назви семантично ідентичними й взаємозамінними, чи ні. При цьому в словнику послідовно враховано багатозначність вихідних маскулінних найменувань і похідних фемінативів.

Найпроблемнішим місцем СБрус стала нерівнозначність підходів автора та укладачів академічних словників української мови до стилістичного і стильового маркування реєстрового матеріалу. Так, у СБрус маємо *математичка* – учителька, спеціалістка з математики (без обмежувальної позначки), у той час як у СУМ 20 засвідчено *математичка* – *розм.* Жін. до математик, і навпаки: у СУМ 20 *капіталістка* подано без обмежувальної позначки, у СБрус – з помітою *розм.* Загалом

⁴⁷ Пор. *гравірувальник* і *гравіювальник* як різноснóвні особові назви у СУМ 11 (ДТ).

⁴⁸ СБрус, с. 125.

⁴⁹ М. Брус, *Фемінативи...*

словникову ремарку *розм.* довільно знято у значної частини слів: *секретарка, професорка, політикиня, інженерка, агрономка, фізичка* та ін. До того ж у СБрус обмежувальну позначку наведено не традиційно перед тлумаченням слова, а після нього: **канцеляристка** 1. Службовиця канцелярії, *заст.*, 2. Працівниця, яка формально ставиться до своїх обов'язків, *заст.*, *розм.* (пор. *канцеляристка 2 перен., знев.* (СУМ 20)), що ускладнює сприйняття фемінатива як слова із обмеженою чи необмеженою сферою вживання. Крім того, до реєстру словника залучено, крім інших, і okazіональні фемінативи, засвідчені у неологічних словниках, текстах ЗМІ та працях феміністично налаштованих дослідниць, і субстандартні найменування жінки, які в одних випадках подані автором з обмежувальними позначками, у інших – ні: пор. *канцлериця* – верховна правителька держави, високопосадова керівниця, *розм.* і *математикиня* – жінка, яка займається математикою, викладає математику, спеціалістка з математики або природничих наук – без жодної позначки узагалі тощо. Годі заперечувати, що мова змінюється зі зміною стилістичних і стильових реєстрів слів, проте подібне бачення автором словника стилістично-стильових характеристик значної кількості реєстрових фемінативів мало би бути якимось обґрунтоване, а зміна обмежувальних маркерів, засвідчених в академічних тлумачних словниках української мови, – задекларована і належним чином вмотивована в передмові.

Як бачимо, лексикографування українських фемінативів має тяглу традицію і пройшло непростий шлях до випрацювання єдиних засад. Ретроспективний аналіз способів фіксації фемінативів у лексикографічних працях української мови, виданих у XX – XXI ст., засвідчив значні розбіжності в підходах їх укладачів до словникової «паспортизації» мовних позначень жінки, які, хоч і не були в українській мові утвореннями регулярними, в усі періоди складали суттєвий прошарок лексичної системи української мови. Українське словникарство першої третини XX ст. визначали на загал відсутність поступовості у засвідченні фемінативів, єдності й сумірності підходів до бачення релевантних складників їх лексикографічного опису та цілком зрозуміла відсутність системних стилістичних та стильових словникових ремарок з огляду на неусталеність тогочасної стилістично-стильової норми. Маркування фемінативів зводилося до позначок територіального (діал., зах.), добового (стар., застар.) та подекуди загальностильового характеру (книжн.). Проте підвалини традиції їхнього лексикографування було закладено. Крайці напрацювання й способи лексикографічного опису фемінативів знайшли своє продовження у словникарстві кінця XX – початку XXI ст., проте і тут надзвичайно потужним важелем різночитань став суб'єктивний чинник підходу укладачів словників до їх реєстру та, головним чином, до обмежувальних лексикографічних позначок, адже значна частина фемінізованих позначень жінки в українській мові до сьогодні залишається у площині розмовної лексики. Палкі дискусії в сучасному українськомовному суспільстві щодо доцільності та прийнятності новітніх фемінативів, як-от: *теоретикиня, членкиня-кореспондентка НАН України, мерка, деканка, Секретарка Ради Безпеки, фотograфка* за наявності в українськомовному узусі численних їх варіантів (*літе-*

ратурознавка, літературознавиця, літературознавчиня; посолка, послиня; мовкиня, мовчиня тощо) свідчать про нагальну потребу стабілізації українського фемінінного лексикону і виваженого відображення у лексикографічній практиці норми творення й уживання його одиниць.

Важливою у словниковому описі була й залишається об'єктивність та вичерпність інформації про фемінатив із обов'язковим урахуванням його специфіки – граматичної, семантичної (денотативного і прагматичного її складника у зіставленні з маскулінними корелятами), словотвірної (з увагою до фактів варіантності), добових ознак і обмежень у слововживанні за умови надійного ілюстрування. Звісно, що інформація про фемінатив, наведена в тлумачному, перекладному, неологічному словнику, словнику субстандарту та словнику фемінативів, може і буде різнитися. Тож найкращою ідеєю бачиться створення словника українських фемінативів тлумачно-словотвірного типу⁵⁰, у якому буде враховано надбання тлумачної лексикографії, дериватології, добові, територіальні, соціальні та стилістично-стильові особливості усіх типів фемінативів української мови, засвідчених надійними джерелами і лексикографічними працями. Створенню такого словника має передувати об'єктивний і неупереджений аналіз усіх надбань і прорахунків лексикографічного опису фемінативів українським словникарством, пошук найкращого і найвиваженішого рішення з урахуванням позитивного досвіду фіксації й словникового опису назв особи жіночої статі в інших слов'янських мовах. Такий словник став би суттєвим важелем у стабілізації практично некерованого сьогодні процесу пошуку (творення чи ревіталізації) найвдаліших і найприйнятніших в українській мові засобів оприявлення жінки.

Словники

- ВТССУМ – *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, Київ 2005.
- СТимч – Є. Тимченко, *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст.*, т. 1-2, Київ – Нью-Йорк 2003.
- НАСЗ – *Нові й актуалізовані слова та значення: Словникові матеріали 2002-2010*, Київ 2010.
- РУС (1924-1933) – *Російсько-український словник*, т. 1-3, Київ 1924-1933.
- РУС – *Російсько-український словник*, т. 1-4, Київ 2011-2014.
- РУСДМ – *Російсько-український словник ділової мови. Термінологія та фразеологія. (Проект)*, Харків – Київ 1930.
- РУУРС – *Російсько-український і українсько-російський словник*, Київ 2011.
- СД – В. Дубровський, *Словник московсько-український*, Київ 1918.
- СГод – М. Годована, *Словник-довідник назв осіб за видом діяльності*, Київ 2009.
- СІ – О. Ізюмов, *Російсько-український словник*, Харків 1926.
- СПШ – С. Іваницький, Ф. Шумлянський, *Російсько-український словник*, Вінниця 1918.
- СК – М. Каменецький, *Словник московсько-український*, Полтава 1918.

⁵⁰ Зразком такого підходу може стати *Новый толково-словообразовательный словарь русского языка* Т.Ф. Ефремовой (СЕФр).

- СНУ 1991-2011 – *Словотворчість незалежної України 1991-2011: Словник*, Харків 2012.
- СНУ 2012-2016 – *Словотворчість незалежної України 2012-2016: Словник*, Харків 2017.
- ССУМ XIV-XV ст. – *Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.*, т. 1-2, Київ 1978.
- СУМ XVI-XVII ст. – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, вип. 2-7, Львів 1995-2000.
- СУМ 11 – *Словник української мови*, 11 т., Київ 1970-1980.
- СУМ 11 (ДТ) – *Словник української мови в 11 томах: Додатковий том*, кн. 1-2, Київ 2017.
- СУМ 20 – *Словник української мови*, т. 1-10, Київ 2010-2020.
- СЯв – Д. Яворницький, *Словник української мови*, т. 1, Катеринослав 1920.
- СГр – Б. Гринченко, *Словарь украинского языка*, т. 1-4, Киев 1907–1909.
- СДаль – В. Даль, *Толковый словарь живаго великорускаго языка*, т. 1-4, Москва 1863-1866.
- СПл – Г. Плачинда, *Словничок фемінітивів для прес-офіцерів та прес-офіцерок територіальних управлінь Державної служби України з надзвичайних ситуацій*, Київ 2018.
- СБр – М. Брус, *Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування. Словник*, Івано-Франківськ 2019.
- СЕфр – Т. Ефремова, *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*, т. 1-2, Москва 2000.

References

Sources

- Brus M., *Feminityvy v ukrayins'kiy movi: heneza, evolyutsiya, funktsionuvannya. Slovnyk*, Ivano-Frankivs'k 2019.
- Dubrovs'kyy V., *Slovnyk moskovs'ko-ukrayins'kyy*, Kyiv 1918.
- Dal' V., *Tolkovyy slovar' zhivago velikoruskago yazyka*, t. 1-4, Moskva 1863-1866.
- Efremova T., *Novyy slovar' russkogo yazyka. Tolkovo-slovoobrazovatel'nyy*, t. 1-2, Moskva 2000.
- Grinchenko B., *Slovar' ukrainskago yazyka*, t. 1-4, Kiyev.
- Hodovana M., *Slovnyk-dovidnyk nazv osib za vydom diyal'nosti*, Kyiv 2009.
- Izyumov O., *Rosiy's'ko-ukrayins'kyi slovnyk*, Kharkiv 1926.
- Ivanyts'kyi S., Shumlyans'kyi F., *Rosiy's'ko-ukrayins'kyi slovnyk*, Vinnytsya 1918.
- Kamenets'kyi M., *Slovnyk moskovs'ko-ukrayins'kyi*, Poltava 1918.
- Novi y aktualizovani slova ta znachennya: Slovnykovi materialy 2002-2010*, Kyiv 2010.
- Plachynda H., *Slovnychok feminityviv dlya pres-ofitseriv ta pres-ofitserok terytorial'nykh upravlin' Derzhavnoyi sluzhby Ukrayiny z nadzvychaynykh sytuatsiy*, Kyiv 2018.
- Rosiy's'ko-ukrayins'kyi slovnyk*, t. 1-3, Kyiv 1924-1933.
- Rosiy's'ko-ukrayins'kyi slovnyk*, t. 1-4, Kyiv 2011-2014.
- Rosiy's'ko-ukrayins'kyi slovnyk dilovoyi movy. Terminolohiya ta frazeolohiya. (Proyekt)*, Kharkiv – Kyiv 1930.
- Rosiy's'ko-ukrayins'kyi i ukrayins'ko-rosiy's'kyi slovnyk*, Kyiv 2011.
- Slovotvorchist' nezalezhnoyi Ukrayiny 1991-2011: Slovnyk*, Kharkiv 2012.
- Slovotvorchist' nezalezhnoyi Ukrayiny 2012-2016: Slovnyk*, Kharkiv 2017.

Slovník staroukrajinských slov XIV-XV st., t. 1-2, Kyiv 1978.

Slovník ukrajinských slov XVI – přeshoyi poloviny XVII st., vyp. 2-7, L'viv 1995-2000.

Slovník ukrajinských slov, 11 t., Kyiv 1970-1980.

Slovník ukrajinských slov, t. 1-11, Kyiv 2010-2020.

Slovník ukrajinských slov v 11 tomakh: Dodatkovyy tom, kn. 1-2, Kyiv 2017.

Tymchenko Ye., *Materialy do slovníka pysemnoyi ta knyzhnoyi ukrajinských slov XV-XVIII st.*, t. 1-2, Kyiv – New-York 2003.

Velykyy tsumachnyy slovník suchasnoyi ukrajinských slov, Kyiv 2005.

Yavornyts'kyi D., *Slovník ukrajinských slov*, t. 1, Katerynoslav 1920.

Studies

Arkhanhel's'ka A., *Femina cognita. Ukrajinská zhinka u slovi y slovníku*, Kyiv 2019.

Arkhanhel's'ka A., *Slovotvirna feminizatsiya ukrajinského zhinochoho leksykonu i yavnyshche variantnosti*, “Slavistična Revija” 2020, vol. 68.

Brus M., *Feminityv v ukrajinských slovnykh: heneza, evolyutsiya, funktsionuvannya. Monohrafiya*, Ivano-Frankiv's'k 2019.

Horets'kyi P., *Istoriya ukrajinských slovnykh*, Kyiv 1963.

Masenko L., *Peredmovna*, [v:] S. Ivanyts'kyi, F. Shumlyans'kyi, *Rosiy's'ko-ukrajinskyy slovník*, Kyiv 2013.

Nelyuba A., *Innovatsiyni zrushennya y tendentsiyi v ukrajinskému zhinochomu slovotvori*, “Linhvistyka” 2011, vyp. 2 (23).

Nelyuba A., *Zhinky. Hender. Slovtvir*, [v:] Zbirnyk Kharkiv's'koho istoriko-filolohichnoho tovarystva. Nova seriya, 2011, vyp. 14.

Nimchuk V., *Leksemy „rab” i „sluha” v ukrajinských slovnykh perekladakh Novoho Zavitu*, “Ukrajinská mova” 2011, № 1.

Puzynenko Ya., *Do problemy nominatsiyi osib zhinochoyi stati v ukrajinských slovnykh (hendernyy aspekt)*, „Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya” 2001, № 18.

ПРО АВТОРА

Алла Мстиславівна Архангельська, доктор філологічних наук, професор кафедри славістики Університету ім. Ф. Палацького в Оломоуці (Чеська Республіка). **Основні публікації:** *Femina cognita. Українська жінка у слові й словнику*, Київ 2019; *Словотвірна фемінізація українського жіночого лексикону і явище варіантності*, “Slavistična Revija” 2020, vol. 68, s. 411-426; *Неофемінізація новітньої доби як чинник розбудови української мови. У пошуках втраченого?*, [в:] *XX-XXI століття: Жанрово-стильові й лінгвістичні метаморфози в українській мові та літературі*. Колективна монографія. Гол. ред. А. Архангельська, Оломоуц 2016, с. 171-204; *Фемінінні інновації в новітньому українському назовництві*, “Мовознавство” 2014, № 3, с. 34-51; *До питання про методи вивчення процесів та результатів фемінінної неологізації в сучасних слов'янських мовах*, [в:] *Tradycja i wyzwania. Metodologia badań slawistycznych XX i XXI wieku*, Kraków 2015, с. 234-251.

ORCID: 0000-0003-0699-3026

Email: alla_arkhanhelska@yahoo.com